

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2018

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek
Arjan de Haan

JAARBOEK 2018

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2018

Redactie: Bert van der Lingen,
Ewout Korpershoek en
Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Kleipijp, ovaalvormig model, ketel links speelman met zijmerk VR ongekroond en rechts een paljas. Misbaxsel met geel loodglazuur en aangebakken pijpfragmenten. Hoogte 3,9 cm. Alphen, 1734-1739. Collectie Inze du Bois.

Achterzijde omslag: Franse kleipijp gemaakt door de firma Gambier in Givet. Faune, fantaisie (vormnr. 753). Collectie Arthur van Esveld.

ISBN: 978-90-801138-9-3

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten. Een vroege tabakspijp van hout en tin in de vorm van een scheepje en een hand gevormde vis Bert van der Lingen	9
Nieuw licht op de kleipijpenindustrie in Schoonhoven Ewout Korpershoek	15
Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie Johan Hesemans, i.s.m. Henk van Sasse van Ysselt	41
Bedrijfsafval van een pijpenbakker uit Alphen aan den Rijn. Fragmenten van kleipijpen, pijpenpotten en klein gereedschap gevonden aan de Gouwsluisseweg Bert van der Lingen	55
Doorrokers en plateel. C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia en Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda, 1914-1920 Bert van der Lingen	101
Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België) Ruud Stam	167
Duivels, saters en faunen van Gambier Arthur van Esveld	185
Sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier Arthur van Esveld	193
Toen was roken nog heel gewoon. Tabakspotten uit de tweede helft van de twintigste eeuw Piet Smiesing	201
Een buitengewoon grote tabakspot uit het Westerwald Ruud Stam	211
Engelse summaries	215

Voorwoord

Bert van der Lingen

Dit jaar bestaat de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen' 40 jaar (1978-2018). Uit dit alweer zesde jaarboek mag blijken dat er nog steeds volop belangstelling is voor de geschiedenis van de tabakspijp. Het onderzoek naar de Nederlandse kleipijp vormt nog steeds het belangrijkste onderzoeksgebied maar er zijn ook andere onderwerpen waarvoor de PKN interesse toont zoals te zien is in de bijdragen over tabakspotten en rookgerei van Gouds plateel.

In dit jaarboek wordt in een viertal artikelen aandacht besteed aan Nederlandse bodemvondsten. In de rubriek Opmerkelijke vondsten beschrijft Bert van der Lingen een **houten pijpje met tinnen tabaksketel** uit de vroege 17de eeuw en een **handgevormde vis** met geopende bek. Ewout Korpershoek doet verslag van een groep 18de eeuwse **kleipijpen uit Schoonhoven** die aanleiding vormen tot hernieuwd onderzoek naar de pijpenfabricage in deze stad. Dat bracht inmiddels al twee nieuwe pijpenmakers aan het licht. Onderzoek op het terrein van de **pijpenmaker Christiaan Damman in Breda** leverde naast zijn eigen pijpen ook materiaal op van zijn collega's Daniel Peyl en Samuel Broen. Johan Hesemans beschrijft de mogelijke samenwerking tussen deze pijpenmakers. Vervolgens beschrijft Bert van der Lingen **kleipijpen en pijpenpotten uit Alphen aan den Rijn**. Het gaat hierbij om in Alphen gemaakte kwaliteitspijpen voor de export en grove kwaliteit voor de lokale en regionale markt met veel merken waarvan nog niet bekend was dat die in Alphen zijn gemaakt.

Van dezelfde auteur een uitgebreid artikel over de Amsterdamse groothandel in rokersbenodigdheden C. de Rijk & Zoon en hun betrokkenheid en relaties met de **pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia en Ivora**, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda in de jaren 1914-1920.

Vanuit Nederland gaan we naar België waar Ruud Stam **vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (Bergen)** beschrijft en een aantal kleipijpen uit de fabrieken van de firma's, Scouflaire, Nihoul, Croquet en VanGrundenberghe laat zien die tentoongesteld worden in het Nimy Museum (Musée de Nimy, Carrefour de la Céramique). Vervolgens komen we aan in Frankrijk waar Arthur van Esveld een overzicht geeft van de **Gambier pijpen die duivels, saters en faunen** voorstellen. Van dezelfde auteur is een artikel over de diversiteit aan **sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier**, die vanaf de eerste helft van de 19e eeuw naast de traditionele tabakspijpen werden vervaardigd.

Het Jaarboek 2018 sluit af met twee artikelen over tabakspotten. Piet Smiesing schrijft over de populariteit van de **tabakspot na de Tweede Wereldoorlog** 'Toen roken nog heel gewoon was', en de enorme daling van het verbruik van kleipijpen de aardewerk- en pijpfabrieken hun productie veranderde in onder meer rooksets, asbakken en tabakspotten. Als laatste beschrijft Ruud Stam een buitengewoon **grote Duitse tabakspot** uit het eind van de 19de eeuw. De enorme pot is vervaardigd door de firma J.W. Remy in Höhr.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2018 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Een buitengewoon grote tabakspot uit het Westerwald

Ruud Stam

Tabakspotten zijn meestal voor één roker gemaakt. De hier afgebeelde tabakspot is echter zo groot dat dit niet het geval kan zijn. Waar een normale tabakspot meestal een inhoud heeft van een halve tot maximaal anderhalve liter, heeft dit exemplaar een inhoud van ruim acht liter en heeft de pot, samen met zijn deksel een hoogte van 34 cm. Het is dan ook de vraag waar deze pot voor gediend heeft. Daarbij zou gedacht kunnen worden aan een tabakswinkel. Echter tabakswinkels verkochten meerdere soorten tabak en het lijkt dan ook logisch dat potten voor een tabakswinkel de naam van de daarin bewaarde tabak dragen. Dit is niet het geval.

Vermoedelijk is deze tabakspot vervaardigd voor een sociëteit, of een pijprokersclub met een eigen gebouw, zoals die nog steeds in België te vinden zijn.

Drie eendere tabakspotten, waar dit exemplaar er één van is, zijn oorspronkelijk door Philippe Severin en zijn vrouw gekocht in respectievelijk Temploux nabij Namen (België) en in Lille in Frankrijk op antiekmarktjes. Dat er drie eendere tabakspotten in dezelfde periode op de markt gekomen zijn in het grensgebied van België en Frankrijk lijkt er op te duiden dat deze van dezelfde vroegere eigenaar afkomstig zijn. Dit ondersteunt de theorie dat het hier gaat om tabakspotten van een sociëteit of een pijprokersclub.

Aan het eind van de 18e-eeuw tot in het begin van 20e-eeuw waren sociëteiten plaatsen waar mannen van stand elkaar troffen, hun zaken en de toestand in de wereld bespraken en waar culturele evenementen plaatsvonden. Vaak waren daar voor de leden pijpen en tabak vrij beschikbaar. De leden betaalden daarvoor een bijdrage. Een mooi voorbeeld hiervan is de sociëteit Felix Meritis in Amsterdam.¹

Afb. 1a. De tabakspot voor een sociëteit of rokersclub met een hoogte van 34 cm en een inhoud van meer dan acht liter. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

Afb. 1b. Merk van J. W. Remy op de onderzijde van de tabakspot. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

Afb. 2a. Vergelijking van een 'normale' tabakspot van een halve liter in Oud-Duitse stijl (Marzi & Remy te Höhr, na 1964) met de buitengewoon grote Historismus tabakspot. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.
Afb. 2b. Het merk van Marzi & Remy op de kleine tabakspot. Dit merk is pas in 1964 in gebruik genomen. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

Afb. 3a-d. De applicen op de tabakspot met verschillende rokers. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

De tabakspot is gemaakt in de pottenbakkerij van J. W. Remy in Höhr in het Westerwald (Duitsland). De leden van de familie Remy waren lang pottenbakkers in dit gebied. J. W. Remy (1833) heeft zijn bedrijf in 1860 in de Mittelstrasse 7 in Höhr opgericht.² Hij produceerde handgevoemd geglaazuurd steengoed. Zijn beide zoons, August Wilhelm en Franz Jacob, kregen hun opleiding aan de Königliche Fachschule in Höhr in het begin van de jaren tachtig. Doordat beide zoons deze opleiding gevolgd hebben kwam er in de beginjaren na hun leertijd fraai steengoed in de Historismus stijl in productie. De hier besproken tabakspot is dan ook te dateren in de periode 1885-1895. Tegen het eind van de 19e eeuw ging J. W. Remy een overeenkomst aan met zijn schoonzoon Karl Thewalt om op diens grondstuk een elektrische oven te bouwen. De firma concentreerde zich toen vooral op het zogenaamde Oud-Duitse steengoed en het Ivoorkleurige steengoed.³ In het algemeen zijn er door deze firma weinig kunstzinnige producten gemaakt. Uitzondering zijn het Historismus steengoed uit genoemde periode en het latere (tussen 1903 en 1909) Jugendstil steengoed naar ontwerpen van vooraanstaande kunstenaars als Henry van der Velde, Peter Behrens, Karl Görig, Albin Müller en Wilhelm Ratebeck.⁴ Helaas is geen Jugendstil tabakspot van deze firma bekend.⁵ De firma sloot haar deuren in 1966.

Historismus is de stijl waarbij stijlen van eerdere perioden werden geïmiteerd. In Nederland worden dit neostijlen (voorbeeld neogotiek) genoemd. Voor het Historismus steengoed uit het Westerwald werd meestal teruggegrepen op de periode van de barok.⁶ Op deze pot zijn de palmetten op de bovenrand van de pot en de zuiltjes tussen de applieken daar duidelijke voorbeelden van. Op de tabakspot zijn acht applieken aangebracht met voorstellingen van vier rokers die verschillende soorten pijpen roken. Deze zijn weergegeven als afbeelding 3a-d. De pot heeft een zware messing deksel. Het handvat van deze deksel heeft aan de onderzijde een schroefdraad. Deze steekt door de deksel en is met een moer aan de binnenzijde vastgezet.

Afb. 4. Advertentie van de firma J. W. Remy uit 1907.⁷

Noten:

- 1 Van der Lingen, 2013, p. 66
- 2 Stein Marks.
- 3 Het Oud-Duitse steengoed is geen echte stijl, maar een verzamelnaam voor populair steengoed met weinig kunstzinnige waarde, waarvan de vormgeving deels teruggrijpt op vroegere voorbeelden.
- 4 Schimanski, 2011, p. 220 en Stein Marks. Korte levensbeschrijvingen van de kunstenaars zijn opgenomen in Schimanski, 2011. Van der Velde, Behrens en Müller, waren ook vooraanstaande architecten.
- 5 Stam, 2017, p. 109-118.
Zie voor een uitvoeriger toelichting op het Historismus in het
- 6 Westerwald Stam, 2017, p. 109.
- 7 Afbeelding op Stein Marks.

Literatuur:

- Anoniem: Stein Marks: J. W. Remy. <http://www.steinmarks.co.uk/pages/pv.asp?p=stein203>.
- Lingen, B. van der, 2013. Felix Meritis: inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861. *Jaarboek 2013 PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, p. 65-85.
- Schimanski, J., 2011. *Braun geflammt und grau gesalzen. Westerwälder Steinzeug des Jugendstils*. Höhr-Grenzhausen.
- Stam, R. D., 2017. Westerwald Jugendstil, Art Nouveau, Werkbund tobacco jars as works of art. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 10, p. 109-118.

English summaries

Opmerkelijke vondsten. Een vroege tabakspijp van hout en tin in de vorm van een scheepje en een hand gevormde vis / Remarkable finds: an early wooden and pewter tobacco pipe in the shape of a ship and a hand modelled fish

Bert van der Lingen

At regular intervals remarkable pipes are found that differ from conventional examples in terms of their shape, decoration, production method or function. In this paper two unusual pipes are presented - an early pipe made of wood and pewter in the shape of a ship and a hand modelled pipe in the form of a fish. The first pipe dates from the period 1600-1620 and is the third example known so far. The fish pipe probably dates from the early to mid-19th century.

Nieuw licht op de kleipijpenindustrie in Schoonhoven / New Insight into the claypipe industry in Schoonhoven

Ewout Korpershoek

This article describes an excavated group of 18th century clay pipe fragments from the city of Schoonhoven which has triggered renewed research into the history of this industry. Remarkable finds include a number of pipes with different makers marks which all show a typical red colored contamination in the clay from which these pipes were made. It also includes a large group of non-decorated polished pipes and some nicely decorated pipes which would typically be attributed to Gouda makers, but which were clearly made in the city of Schoonhoven. Some of these show the same red clay contamination as mentioned above.

The research also brought to light two previously unknown pipe makers, and is expected to shortly turn up more new information about Schoonhoven's clay pipe industry.

Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie / Clay pipes from a waste pit at Veemarktstraat 58, Breda. Three pipe makers in one location

Johan Hesemans (with cooperation of Henk van Sasse van Ysselt)

In 2015/2016 archaeological research was conducted at the 'Gasthuyspoort' site in Breda. Part of the area was located in the former back yard of Veemarktstraat 58 where pipe maker Christiaan Damman was living and working in the 17th century. During the excavations mainly pipe makers waste was found but no remains of a kiln. Most of the waste was from Damman's workshop but interestingly some other waste came from workshops of the pipe makers Daniel Peyl and Samuel Broen. This is the second time that waste from these three pipe makers was found together. Broen had probably the only pipe kiln in Breda and most likely there was some sort of cooperation or partnership between these three pipe makers concerning the firing of their pipes in Broen's kiln.

Bedrijfsafval van een pijpenbakker uit Alphen aan den Rijn. Fragmenten van kleipijpen, pijpenpotten en klein gereedschap gevonden aan de Gouwsluisseweg / Waste from a pipe kiln in Alphen aan den Rijn. Fragments of clay tobacco pipes, saggars and small tools found along the Gouwsluisseweg.

Bert van der Lingen

At the end of the Gouwsluisseweg in Alphen aan den Rijn there used to be a drawbridge over the Old Rhine, until a new road was built in 1938. Part of the foundation of the bridge was still visible but removed in 2015 in order to make a new bank wall in the river. In the removed debris and soil more than 300 fragments of clay tobacco pipes and fragments of saggars and other small tools were found. Most likely this material was dumped here to reinforce the foundation of the entrance to the bridge. In the 1980s pipe makers waste was found in Alphen that contained almost exclusively higher quality export pipes. The waste from the Gouwsluisseweg consists of better quality pipes as well as coarse pipes for the local and regional market. The latter were not found before as waste and could therefore not be recognized with certainty as products from Alphen aan den Rijn.

Doorrokers en plateel. C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia and Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda, 1914-1920 / Slip-cast pipes and pottery. C. de Rijk & Zoon, wholesaler of smokers' necessities in Amsterdam and the pipe and pottery factories Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia and Ivora in Alphen aan den Rijn, Haarlem and Gouda, 1914-1920.

Bert van der Lingen

In the early 20th century C. de Rijk & Zoon was one of the largest wholesalers of smokers' necessities in The Netherlands. They purchased glazed slip-cast pipes (so-called 'mystery' pipes) and hand painted slip-cast pipes from manufacturers in Gouda. They could not meet De Rijk's demand and in 1914 he opened his own factory (Erka, and probably Lotus Holland) in Alphen aan den Rijn. Later they opened factories in Haarlem (Etna) and Gouda (Erka). Surprisingly, the manager of the Gouda factory was the director of Ivora, a large and competing pipe and pottery manufacturer. After Erka closed by the end of 1918, Ivora made smoking sets for C. de Rijk & Zoon until circa 1920. These consisted of trays with tobacco pots, cigar and cigarette cups and ashtrays.

Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België) / Four pipe factories from Nimy, Maisières and Mons (Belgium)

Ruud Stam

The Belgium Borinage region, located to the west and southwest of Mons (Bergen), the capital of the Walloon province of Hainaut, was known for its coal industry. In addition there were also a large number of ceramic industries throughout Saint-Omer and Andenne producing both faience and porcelain but many companies also manufactured pipes. In Hainaut, there were in the 19th century and the beginning of the 20th century several pipe factories. A number of larger factories were located in present-day Mons, which now includes Nimy and Maisières. Pipes and production materials from four of these factories are exhibited at the Nimy Museum (Musée de Nimy, Carrefour de la céramique) and will be presented in this paper. These are Scouflaire, Nihoul, Croquet and VanGrundenberghe.

Duivels, saters en faunen van Gambier / Devils, satyrs and fauns of Gambier

Arthur van Esveld

The devil is depicted in various religions as the personification of evil in a supernatural being. Often depicted as a black angel with goat feet, horns, bat wings and a trident, many pipe manufacturers produced pipes with such images or with devilish characters. Gambier was one such manufacturer and, additionally, they made several pipes with images of other more 'innocent' figures from antiquity, but of similar appearance to the devil, such as fauns and satyrs. In this paper all Gambier pipes known to have a 'devilish' appearance are described.

Sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier / Cigar and cigarette pipes of Gambier

Arthur van Esveld

In the first half of the 19th century French clay pipe manufacturers produced mainly traditional tobacco pipes. Cigar and cigarette pipes were rarely produced by these companies at this time and only occasionally do we see these products in catalogues. This paper shows how Gambier in the second half of the 19th century responded to the increasing popularity of the cigar and cigarette by producing cigar and cigarette pipes and adding them to their sales catalogues. The earliest Gambier catalogue which included cigar and cigarette pipes date from 1894. These rather basic shaped tubular pipes were usually made of white clay and sometimes they were enamelled.

Toen was roken nog heel gewoon. Tabakspotten uit de tweede helft van de twintigste eeuw / Then smoking was still normal. Tobacco jars from the second half of the twentieth century

Piet Smiesing

After the Second World War, when tobacco was readily available again, our country was again shrouded in smoke. It was a golden time for trade in smoking articles. For celebrations, glasses, filled with cigars and cigarettes for guests, were once more put on the table as before. In public places and in talk shows on the TV everyone was surrounded by tobacco smoke. After the decline in consumption of clay tobacco pipes, pottery and pipe factories turned their production to smokers accessories such as smoke sets, pipe racks, ashtrays and tobacco pots.

Een buitengewoon grote tabakspot uit het Westerwald / An extremely large tobacco jar from the Westerwald

Ruud Stam

In this article a very large tobacco jar from the Westerwald in Germany is described, that can contain more than eight litres tobacco. The jar was made by the firm J. W. Remy in Höhr in the period 1885-1895. It is made in Historismus style, that revived the Baroque style. Three of these jars have been discovered. They probably were in use in an association or a society for pipe smokers.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

